

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कृतिः

Dr. P. Srivalli

Lecturer in Sanskrit

SKR Govt. Degree College (W), Rajamahendravaram

Cell No.: 9640604153

Email: prabhalasv@gcrjy.ac.in

उपोद्घातः

भारतीयसंस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमासु संस्कृतिषु प्रमुखा वर्तते। अस्याः संस्कृतेः मूलं भारतीयज्ञानपरम्परा अस्ति। भारतीयज्ञानव्यवस्था न केवलं शास्त्रीयज्ञानस्य सङ्ग्रहः, अपि तु जीवनशैली, नैतिकमूल्यानि, आध्यात्मिकदर्शनम्, सामाजिकव्यवस्था च इत्यादीनां समुच्चयः अस्ति।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूलाधाराः वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि इत्यादयः सन्ति। एतेषां ग्रन्थानां माध्यमेन मानवजीवनस्य सर्वाङ्गीणविकासः प्रतिपाद्यते।

यथा वेदे उक्तम्—

****“आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः”**¹**

अर्थः — सर्वतः शुभविचाराः अस्माकं समीपम् आगच्छन्तु।

अयं मन्त्रः भारतीयज्ञानपरम्परायाः उदारतां सार्वभौमिकतां च दर्शयति।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः स्वरूपम्

भारतीयज्ञानव्यवस्था समग्रजीवनदर्शनम् अस्ति। अत्र विज्ञानम्, गणितम्, चिकित्सा, ज्योतिषशास्त्रम्, योगशास्त्रम्, नाट्यशास्त्रम्, वास्तुशास्त्रम्, दर्शनशास्त्रम् इत्यादीनि समाहितानि दृश्यन्ते।

१. वेदाः — ज्ञानस्य मूलम्

भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रथमं स्रोतः वेदाः सन्ति। ते मानवजीवनस्य आध्यात्मिक, सामाजिक, नैतिकपक्षान् विवृण्वन्ति।

उदाहरणम्—

****“सत्यं वद, धर्मं चर”**²**

एषः उपदेशः भारतीयसंस्कृतेः नैतिकमूल्यानि प्रकाशयति।

२. उपनिषदः — आध्यात्मिकदर्शनम्

उपनिषदः आत्मविद्यां ब्रह्मविद्यां च प्रतिपादयन्ति।

****“तत्त्वमसि”**³**

अर्थः — त्वमेव परमसत्यस्वरूपः असि।

एषा भावना भारतीयसंस्कृतेः आध्यात्मिकगौरवं दर्शयति।

भारतीयसंस्कृतौ ज्ञानस्य प्रभावः

१. सामाजिकव्यवस्था

भारतीयसंस्कृतिः परिवारकेन्द्रिता अस्ति।

****“वसुधैव कुटुम्बकम्”**⁴**

“अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥”

उदारहृदयाः सम्पूर्णविश्वं कुटुम्बरूपेण पश्यन्ति।

२. पर्यावरणसंरक्षणम्

भारतीयज्ञानपरम्परायां प्रकृतिः पूज्यरूपेण स्वीकृता अस्ति।

****“माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः”**⁵**

पृथिवी अस्माकं माता अस्ति। अतः वृक्षपूजा, नदीपूजा, पर्वतपूजा इत्यादयः परम्पराः

पर्यावरणसंरक्षणस्य उदाहरणानि सन्ति।

३. आयुर्वेदः — जीवनशास्त्रम्

आयुर्वेदः भारतीयज्ञानपरम्परायाः महत्त्वपूर्णः अंशः अस्ति।

****“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम्।**

मानं च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते॥”**⁶

यत्र आयुषः हिताहितं, सुखदुःखं, आयुषः परिमाणं च वर्ण्यते, सः आयुर्वेदः इति कथ्यते।

भारतीयज्ञानपरम्परा तथा शिक्षणव्यवस्था

भारतीयसंस्कृतौ गुरुकुलव्यवस्था आसीत्। तत्र विद्यार्थी न केवलं पुस्तकीयज्ञानं, अपि तु जीवनमूल्यानि अधीयन्ते स्म।

“गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।

गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः॥”

एषः श्लोकः गुरोः महत्त्वं प्रकाशयति।

भारतीयज्ञानव्यवस्था तथा कला

नाट्यशास्त्रम्, सङ्गीतम्, चित्रकला, नृत्यकला च भारतीयसंस्कृतौ महत्त्वपूर्णस्थानं धारयन्ति।

भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे उक्तम्—

**“नाट्यं भिन्नरूपं लोकवृत्तानुकीर्तनम्।

नानाभावोपसम्पन्नं नानास्थान्तरात्मकम्॥”**7

कालिदासः अपि मालविकाग्निमित्रे नाट्यस्य महत्त्वं वर्णयति—

“नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्॥”8

भारतीयज्ञानव्यवस्था तथा दर्शनशास्त्राणि

भारतीयसंस्कृतौ षड्दर्शनानि ज्ञानपरम्परायाः आधाराः सन्ति—

1. न्यायदर्शनम्
2. वैशेषिकदर्शनम्
3. सांख्यदर्शनम्
4. योगदर्शनम्
5. पूर्वमीमांसा
6. उत्तरमीमांसा (वेदान्तः)

एतानि दर्शनानि मानवजीवनस्य तत्त्वज्ञानं प्रदर्शयन्ति।

भारतीयज्ञानपरम्परा आधुनिककाले

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

आधुनिककालेऽपि योगः, आयुर्वेदः, ध्यानम् इत्यादयः विश्वस्तरे स्वीकृताः सन्ति।

****“योगः कर्मसु कौशलम्”**⁹**

“प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।

प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः॥”

भारतीयसंस्कृतौ नैतिकमूल्यानां विशेषमहत्त्वम् अस्ति।

“धर्मो रक्षति रक्षितः”

रामायणे—

****“रामो विग्रहवान् धर्मः”**¹⁰**

पञ्चतन्त्रे, हितोपदेशे च नैतिकशिक्षा सम्यग् निरूपिता।

उपसंहारः

भारतीयज्ञानपरम्परा भारतीयसंस्कृतेः आत्मरूपा वर्तते। एषा केवलं प्राचीनपरम्परा न,

अपि तु आधुनिकसमाजस्य मार्गदर्शिका अस्ति।

अतः अस्माभिः भारतीयज्ञानपरम्परा संरक्ष्या, प्रसारणीया च।

अन्ते—

****“विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम्।**

पात्रत्वात् धनमाप्नोति धनात् धर्मं ततः सुखम्॥”**¹¹

उपयुक्तग्रन्थसूची

1. वेदाः — परिमल पब्लिकेशन्स्, 2023
2. श्रीमद्भगवद्गीता — अष्टविधव्याख्यासमेता, वाराणसी, 1983
3. भरतनाट्यशास्त्रम् — डॉ. पुरिपेल श्रीरामचन्द्रुडु, 1996
4. श्रीमद्रामायणम् — प्राच्यविद्यासंशोधनालयः, मैसूरु, 1966
5. चरकसंहिता — चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, वाराणसी, 2018
6. हितोपदेशः — कल्याण प्रकाशन, 1989
7. मालविकाग्निमित्रम् — चौखम्बा संस्कृत सीरीज्, 2015

United International Journal of Multidisciplinary Research

ISSN: 3048-6726 (UIJMR) Impact Factor: 6.934 (SJIF)

An International Peer-Reviewed and Refereed Multidisciplinary Journal

www.ujmr.in Vol-3, Special Issue-II ,2026

उद्धरणानि

1. ऋग्वेदः 1.89.1
2. तैत्तिरीयोपनिषद् 1.11
3. छान्दोग्योपनिषद् 6.8.7
4. हितोपदेशः 1.71
5. अथर्ववेदः 12.1.12
6. चरकसंहिता 1.41
7. नाट्यशास्त्रम् 1.107
8. मालविकाग्निमित्रम् 1.4
9. भगवद्गीता 2.50
10. वाल्मीकिरामायणम्, अरण्यकाण्डः 3.37.13
11. हितोपदेशः, मित्रलाभः 3